

**Mayıl Əsgərov*,
Ümmügülüm Dohman*,
Zəminə Rüstəmbəyli*,
Barış Aydın***

ÜMUMTÜRK ÜNSİYYƏT DİLİNİN YARANMA YOLLARI – “AK JOL”

XÜLASƏ

Türküstan coğrafiyasında, xüsusilə də Qazaxıstan və Qırğızıstanda “Ak Jol” *əsas yol, həyat yolu, ağ günlərə, xoşbəxtliyə aparan yol* mənalərini ifadə edir. Türk xalqlarının ümumünsiyyət dili ilə bağlı “Ak Jol” dedikdə isə, bu xalqları və onların dilini birliyə aparan qardaşlıq yolu nəzərdə tutulur. Türk dillərinin birliyini, yaxınlaşmasını təmin edəcək yol xəritəsi, yəni “Ak Jol” artıq bəllidir. Bu yol xəritəsinin ilk eskizləri 1926-cı ildə Bakıda keçirilən *Birinci Türkoloji Qurultayda* çəkilib.

Türk dillərinin birliyini, yaxınlaşmasını təmin edəcək yol xəritəsində birinci mərhələ əlifba birliyidir. Bu birlik qismən təmin edilsə də, hələ bəzi türk dövlətləri latın qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçməmişdir. Latın əlifbasına keçən dillərdə isə hərflərdə və onların səs qarşılığında çoxsaylı fərqlər mövcuddur.

İkinci mərhələ terminoloji birlikdir ki, bu mərhələ türk dillərində ortaq terminlərin yaranmasını və həmin terminlərin türk dillərinə inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə də müəyyən işlər görülmüşdür, amma konkret və müsbət nəticələrdən danışmaq hələ tezdir.

Üçüncü mərhələ ümumleksikoloji birlik və ya dil vahidlərinin həm forma, həm də mənacə yaxınlaşması mərhələsi, daha sonrakı mərhələlər isə morfoloji normaların və sintaktik strukturların uyğunlaşması və bunun nəticəsi olaraq türk xalqlarının ümumünsiyyət dilinin və ya ümumtürk dilinin yaranması mərhələsidir. Bu günlərdə qeyd edilən mərhələlərlə bağlı xeyli işlər görülmüşdür, lakin əldə edilən qəti nəticələrdən danışmaq hələ çox tezdir.

Hadisələrin təbii axarı ilə bu mərhələlərin qısa vaxt ərzində və ya bir dəfəyə reallaşacağını gözləmək o qədər də inandırıcı deyil. Amma bir fakt kimi bunu qeyd

* Filologiya elmləri doktoru, Bakı Avrasiya Universitetinin professoru, AMEA Dilçilik İnstitutu Sözlüqşünaslıq və Psixolinqvistik şöbəsinin müdiri. Email: mayilasgarov@gmail.com

* Filologiya elmləri doktoru, dosent, Trakya Universiteti, Yabancı Diller Yüksekokulu öğretim üyesi, E-mail: ugulsumdohman@trakya.edu.tr

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universitetinin Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının müdiri. Email: zemine.rustembeyli@baau.edu.az

* Filologiya elmləri doktoru, dosent, Hacettepe Üniversitesi, Tədris fakültəsi, Xarici dillərin tədrisi bölümü, Fransız dilinin tədrisi üzrə ixtisas qrupunun müdiri. Email: barisa@hacettepe.edu.tr

etməyi lazım bilirik ki, aktiv müdaxilə yolu ilə sadəcə ümumtürk ünsiyyət dilini deyil, ümumdünya qlobal dilini də həm formalaşdırmaq, həm də ondan kütləvi şəkildə istifadəni təmin etmək mümkündür. Bunlardan istənilən birinin reallaşdırılması üçün təxminən 30-50 il vaxt, kifayət qədər maliyyə vəsaiti və ən əsası isə bu dillərdən istifadə edəcək xalqların və ya kütlələrin qəti qərarı və möhkəm iradəsi tələb olunur.

Açar sözlər: *əlifba, termin, leksik vahid, qrammatik eyniyyət, ümumtürk dili*

Bu günə qədər türk dillərində ortaq əlifba, terminoloji birlik, leksik vahidlərdə uyğunluq, morfoloji quruluşda eyniyyət, sintaktik strukturda identiklik məsələləri dəfələrlə gündəmə gəlmişdir. Hətta 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda da bu məsələlərdən bəziləri aktiv şəkildə müzakirə olunmuşdur. Bu gün həmin məsələlər müxtəlif beynəlxalq platformalarda müzakirə olunmaqda davam edir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələləri bir və ya bir neçə dəfə müzakirə etməklə onların həll olunacağını düşünmək yanlışdır. İstər əlfba məsələsi, istər termin birliyi, istərsə də ümumünsiyyət dili və ya ümumtürk dili ilə bağlı bizim də müxtəlif tədqiqatlarımız, fikir və mülahizələrimiz vardır. Bununla belə həmin məsələlər ətrafında cərəyan edən son hadisələr, xüsusilə də, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevin ümumtürk terminlərinin yaradılması məqsədi ilə xüsusi qurumun təsis edilməsi ilə bağlı çağırışı yenidən bu mövzuya qayıtmağı və onun görünməyən tərəflərini diqqətə çatdırmağı bir zəruriyyətə çevirir.

Əlifba, termin, ümumünsiyyət və ya ümumtürk dili məsələləri haqqında yazan əksər alim və mütəxəssislər, çox qərribə də olsa, bu problemlərə ümumtürk prizmasından deyil, konkret olaraq ayrı-ayrı türk dilləri prizmasından yanaşmışlar. Əlifba haqqında yazan bir çox alim və mütəxəssislər öz dillərində olan bütün danışq səslərinin əlifbada əksini tapmasını birinci dərəcəli vacib məsələ hesab etmişlər. Onlardan bəziləri cəmi 20-30 sözdə işlənən danışq səslərinin də əlifbada öz əksini tapmasını ısrarla tələb etmişlər. Bir çox hallarda həmin danışq səsləri “xalqın xüsusi xəzinəsi” və ya “spesifik dəyəri” elan edilmişdir. Yəni danışq səsi, fonem və qrafem məsələsi elmi müstəvidən çıxmış, sosial və ya siyasi müstəviyə daxil olmuşdur.

Elmi məntiq isə açıq şəkildə bunu diktə edir ki, az sayda sözlərdə işlənən emfatik danışq səslərinə müstəqil fonem statusu vermək doğru deyil. Hər bir danışq səsinə müstəqil fonem kimi ayrıca bir qrafem və ya hərfi işarə ilə əlifbaya daxil etmək isə, iqiqat yanlışdır. Elmi tələb bundan ibarətdir ki, yaxın məxrəcli danışq səsləri eyni bir fonemdə birləşməlidir, məsələn, türk dilində **yen**i sözündə [e] səsi və **genc** sözündə işlənən [ə] səsləri eyni bir hərflə, yəni **e** hərfi ilə işarə olunur. Hətta yaxın məxrəcli müstəqil fonemlər belə, eyni qrafem və ya hərflə ilə işarə oluna bilər, məsələn, Azərbaycan dilində **kartof** sözündə işlənən qalın [ka] səsi və **keci** sözündə işlənən incə [ke] səsləri eyni bir hərflə, yəni **k** hərfi ilə işarə olunur.

Termin məsələsində də bəzi hallarda populist çağırışlar elmi məntiqin önünə keçir. Belə ki, son dövrlərdə bir çox alim və mütəxəssislər hər bir terminin yerli dildə qarşılığının yaradılmasını “milli namus”, “milli qeyrət” məsələsi səviyyəsinə qaldırır. Başqa sözlə desək, elmi məsələni populist üsulla həll etməyə cəhd göstərilir. Unutmayaq ki, dil insanlar arasında anlaşma, yaxınlaşma və doğmalığ yaranan ünsiyyət vasitəsidir. Populist çağırışlarla dilin bu ilkin statusunu dəyişmək yanlışdır. Yəni dili insanları və toplumları bir-birindən uzaqlaşdıran, yadlaşdıran vasitəyə çevirmək lazım deyil.

Dil vahidlərinin forma və mənaca yaxınlaşması, morfoloji normaların və sintaktik strukturların uyğunlaşması, türk xalqlarının ümumünsiyyət dilinin yaranması məsələsində hər bir xalqın öz dilini ön sıraya qoyması da yanlış bir addımdır. Bu kimi problemlər elmi və məntiqi üsulla həll edilməlidir. Məsələyə populist mövqedən yanaşmaq, nəticə etibarı ilə türk xalqlarının birləşməsinə, yaxınlaşmasına deyil, onlar arasında münasibətlərin pisləşməsinə və münqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

Ümumtürk ünsiyyət dilinin yaranma yollarını araşdırarkən biz ilk növbədə fonetik və terminoloji birləşimin ən vacib məsələlər olması ideyasına əsaslanırıq. Bununla belə leksik, morfoloji, sintaktik uyğunluq və ya identikliyin də böyük önəm daşdığını qeyd etmək istəyirik. Bütün bu cəhətləri nəzərə alınması təbii ki lazımdır. Eyni zamanda Türk Dövlətləri Təşkilatına daxil olan ölkələrdə sərhəd anlayışının yox dərəcəsinə endirilməsi də ortaq türk dilinin yaranmasına dəstək verəcəkdir. Milliyyətə türk olan hər bir insan Türk Dövlətləri Təşkilatının istənilən ölkəsində oxumaq, işləmək, yaşamaq, seçmək və seçilmək hüququna malik olarsa, bu azadlıq və sərbəstlik ümumtürk ünsiyyət dilinin ən təbii şəkildə formalaşması işinə şərait yaradacaqdır. Bu tədqiqatda nəzərdən keçirilən problemi müzakirə edib onun şərhini verməyə çalışarkən, əsasən aşağıdakı müddəalara istinad edəcəyik:

Türk dillərində əlifba birləşiminin təmin olunması ümumtürk ünsiyyət dilinin yaranması yolunda atılan ilk addım mahiyyəti daşıyır;

Türk dillərində terminoloji birləşimin təmin olunması indi və yaxın gələcəkdə türk dillərinə daxil olan sözlərin ən az 90-95 faizinin tamamilə eyni, geri qalan 5-10 faizinin isə uyğun və ya identik sözlərlə ifadə olunmasını təmin edəcəkdir;

Türk dillərinə məxsus sözlərdə birləşimin və ya lüğət tərkibində identikliyin təmin olunması bir tərəfdən termin birləşimi vasitəsilə, digər tərəfdən isə türk dillərinə məxsus onomastik vahidlərin orijinalına uyğun şəkildə istifadəsi yolu ilə təmin oluna bilər;

Türk dillərində qrammatik eyniyyətin təmin olunması tarixən mövcud olan identikliyin qorunması və imkan daxilində fərqli elementlərin uyğunlaşdırılması yolu ilə mümkündür;

Ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilinin yaranması prosesi yuxarıda dil səviyyələri ilə bağlı qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi və eyni zamanda hər bir türkə Türk Dövlətləri Təşkilatının istənilən ölkəsində oxumaq, işləmək,

yaşamaq, seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi yolu ilə daha da sürətləndirilə bilər.

Tədqiqat boyunca istinad edəcəyimiz bu müddəalar, eyni zamanda, *müzakirəyə çıxarılan elmi müddəalar* da hesab oluna bilər. Həmin müddəaları burada qeyd edilən ardıcılığa uyğun şəkildə nəzərdən keçirib şərh etməyə çalışacağıq.

Türk dillərində əlifba birliyiinin təmin olunması və ya fonetik “AK JOL”.

Türk dillərində əlifba birliyiinin təmin olunması prosesinin qarşısında duran maneələri obyektiv və subyektiv maneələr kimi iki şərti qrupa bölmək olar. Bunu da əvvəlcədən qeyd edək ki, türk dillərində əlifba birliyiinin təmin olunması prosesinin qarşısında duran ən böyük maneə məhz subyektiv maneədir. Ən azından ona görə ki, müasir türk dilləri yaranana qədər onların hamısı ümumi danışiq səslərinə və bu səsləri yazıda işarə edən ümumi hərflərə malik olmuşlar. Yəni ilkin dövnlərdə vahid türk dili və vahid yazı işarələri sistemi mövcud olmuşdur. Bu məqamda əlifba yox, yazı işarələri sistemi deməyimiz təsadüfi deyil. Ona görə ki, vahid bir xalq olaraq türklər öz inkişafının müxtəlif dövnlərində müxtəlif coğrafiyalarda yaşamış və fərqli yazı şəkillərindən istifadə etmişdir. Ən qədim və qədim dövnləri bir kənara qoysaq, son iki min il ərzində türklərin əksər qismi run, uyğur, ərəb, kiril və latın qrafikalı əlifbalardan istifadə etmişlər.

Run və uyğur əlifbalarından istifadə olunan zaman hələ müasir türk xalqları formalaşmamışdı və onların dili bir-birindən bugünkü qədər fərqlənmirdi. Müxtəlif regionlarda yaşayan türklərin dilində sadəcə dialekt fərqləri mövcud idi. Ərəb əlifbasından istifadə olunduğu vaxtlarda dialekt fərqləri sürətlə artdı. Ona görə ki, sait səslərin yazıda yoxluğu sözlərin istənilən məxrəcdə tələffüz olunmasına imkan verirdi. Bu günün özündə belə türk dillərinə məxsus danışiq səslərindəki əsas fərq məhz saitlərdə müşahidə edilir. Samit səslər isə, bu gün də türk dillərində, demək olar ki, eynidir. Doğrudur, kiril əlifbasından istifadə olunduğu vaxtlarda rus dilinin təsiri ilə bəzi türk dillərində **ѐ, ю, я, е** kimi diftonq səslər, eləcə də incəltmə **ь** və qalınlaşdırma **ѣ** işarələri kimi türk dillərinə yad olan bəzi işarələr əlifbaya daxil edildi. Nəticə etibarı ilə həm ərəb əlifbası dövnlərində mövcud olan izafi sərbəstlik, həm də kiril əlifbası dövnlərində yad elemntlərin əlifbaya daxil edilməsindəki ixtiyarilik türk dillərində fərqlərin yaranması prosesini sürətləndirdi. Danışıq səslərində, onları yazıda işarə edən hərflərdə hər cür dəyişikliklərin edilməsi üçün real insident yaranmış oldu. Təsadüfi deyil ki, müasir türk dillərinin formalaşması və bu dillər arasındakı fərqlərin sürətlə atması məhz ərəb və kiril əlifbalarından istifadə olunduğu dövnlərə aiddir.

Müstəqil türk respublikaları və dövlətləri yarandıqdan sonra onların dilindəki fərqlər daha böyük sürətlə artmağa başladı. Ümumi şəkildə belə deyə bilərik ki, türk dillərində bu fərqlərin yaranması 30% obyektiv səbəblərdən, 70% isə subyektiv səbəblərdən baş verir. Bəzi hallarda şəxsi ambisiyalar və milli eqoizm elmi metodologiyaların önünə keçir.

Dildəki bütün danışiq səsləsinin əlifba sistemində öz əksini tapması mümkün deyil. Məsələn, müasir türk dillərində təxminən 200 danışiq səsi var [Акепов

2018:123-129]. Bu danışiq səsələri Azərbaycan dilində 34, Türk dilində 33 fonemə ekvivalentdir. Həmin fonemlər də yazı işarəsi olaraq Azərbaycan dilində 32, Türk dilində isə 29 hərflə işarə olunur. İlkən araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, digər türk dillərində də təxminən 200 danışiq səsi var, amma həmin dillərdəki fonem və hərf sayı 29 və 42 arasında dəyişir. Bu kimi faktları, bəlkə də, türk dillərinə məxsus olan obyektiv səbəblər hesab etmək olar. Amma eyni danışiq səslərini və ya fonemləri yazıda fərqli hərf və ya qrafemlərlə ifadə, yaxud da işarə etmək sırf subyektiv səbəbdir və türk dünyasında əlifba birliyinə vurulan ən böyük zərbədir. Heç bir halda bunu obyektiv səbəb adlandırmaq olmaz.

Hal-hazırda altı türk respublikasından beşi latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçib və ya keçmək ərafəsindədir. Bu dillərdə 34 fonemdən 14-ü tamamilə identikdir. 18 fonem və ya onları əlifbada əks etdirən qrafemlər isə fərqlidir [Аскеров, Гасанова 2018:31-39]. Özbək, qazax və qaraqalpaq dillərinə məxsus yeni əlifbaların qarşılaşdırılması da belə bir ilkin nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu 3 dildə 22 hərf eyni, 14 hər isə fərqlidir. Bu fərqlərin bəziləri tamamilə obyektiv səbəblərdən yaranmışdır və həmin dillərə məxsus olan spesifik səs və fonemləri yazıda işarə etmək məqsədi daşıyır [Nasırov 2022:5]. Buna baxmayaraq bəzi məqamlarda eyni bir danışiq səsinin və ya fonemin Azərbaycan və Türk dillərində bir hərflə, Qazax və Qırğız dillərində ikinci bir hərflə, Türkmən dilində isə üçüncü bir hərflə işarə olunduğu da müşahidə edilir. Əlifba birliyinin təmin olunması baxımından bu davranış o qədər də doğru deyil. Ən azından ona görə ki, həmin yazını oxuyan azərbaycanlı, türk, qazax, qırğız, özbək və ya türkmən həmin hərfi öz dilindəki səs qarşılığı ilə oxuyacaq, nəticə etibarlı ilə oxuduğu sözü və onun mənasına başa düşə bilməyəcəkdir. Bu səbəbdən də müasir türk respublikalarında dil siyasəti elə qurulmalıdır ki, latın qrafikası əsasında yeni qəbul edilən əlifbalarda səs, fonem və hərf fərqi olmasın və ya minimuma endirilsin [Аскеров 2018:89-95].

Latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçən türk respublikaları dildə nadir işlənən emfatik burun və boğaz səslərindən, türk dillərinə tamamilə yad olan diftonqlardan, yazı işarəsi olaraq diqraf və ya poliqr aflardan imtina etməsə, əlifba birliyini təmin etmək mümkün olmayacaqdır [Аскеров 2019].

Emfatik danışiq səslərinin tələffüzü dil daşıyıcılarının özləri üçün də asan deyil. Bu səslərlə işlənən sözlərə nümunə deyə bilmək üçün dil daşıyıcılar kifayət qədər fikirləşməli olursa, bu fakt onu göstərir ki, həmin danışiq səsləri məhdud sayda sözlərdə işlənir. Məhdud sayda sözə görə dilə yeni bir fonem və hərf daxil etmək məntiqi cəhətdən doğru deyil. Alternativ variant kimi, həmin səsi ona yaxın məxrəcli başqa bir səsə məxsus hərflə işarə etmək (bu halda bir hərfin iki səs qarşılığı olacaq) və ya məhdud sadə olan bu sözləri başqa sözlərlə əvəz etmək daha doğru olar.

Türk dillərinə yad olan diftonqlar deyərəkən rus dilinin və kiril əlfbasının təsiri ilə bəzi türk dillərində, o cümlədən də, müasir qazax dilində bu gün belə işlənən **ё**, **ю**, **я**, **е** kimi diftonq səslər, eləcə də, incəltmə **ь** və qalınlaşdırma **Ъ** işarələri nəzərdə tutulur. Türk dillərinin bu hərf və ya işarələrə ümumiyyətlə ehtiyacı

yoxdur. Diftoqları səs tərkibi üzrə parçalayıb **ë = yo, ю = yu, я = ya, е = yo** səslərinə məxsus hərflərlə yazmaq daha doğrudur. Türk dillərində incəltmə **ь** və qalınlaşdırma **ъ** işarələrinə də ehtiyac yoxdur. Türk mənşəli sözlərdə ahəng qanunu bu vəzifəni uğula icra edir. Alınma sözlər isə, istənilən halda alındığı dildə olduğu kimi tələffüz edilir.

Qazax dilinin latın əlifbasına keçməsi ilə bağlı ölkə prezidenti 2017-ci ildə müvafiq Sərəncam vermişdir [Указ Президента 2017]. Qazaxıstanın dilçi alim və mütəxəssislərinin əksər qismi də bu fikirdədir ki, əlifbanın kiril qrafikasından latın qrafikasına keçirilməsi məqsədəuyğundur [Еркибаева 2017:111-117].

Qeyd etdiyimiz kimi, bütün türk dillərinə danışq səsləri, demək olar ki, tamamilə eynidir. Amma bəzi türk dillərində müəyyən danışq səsləri digər türk dillərindəki hərflərlə deyil, latın qrafikasına daxil olan başqa hərflərlə işarələnmişdir. Bunun nəticəsində bir türk xalqın məxsus mətni başqa bir türk xalqının nümayəndəsi oxuyanda müəyyən problemlərlə rastlaşa bilər, sözü və mətni başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər [Nasırov 2022:2-9]. Bu səbəbdən eyni və ya identik danışq səslərinin latın qrafikasına məxsus eyni hərflərlə işarələnməsi zəruridir. Sırf türk dillərinə məxsus olan spesifik danışq səslərinin isə, digər türk dillərində artıq işlənməkdə olan hərflərlə işarələnməsi daha məqsədəuyğundur. Hətta bu hərflər latın qrafikasına aid olmasa belə, eyni danışq səsləri ilə bağlı digər türk xalqları tərəfindən artıq qəbul edilmiş hərflərdən istifadə etmək daha doğru olar. Ona görə ki, türk xalqlarının latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməsinin əsas və yeganə məqsədi bütün türk xalqlarında əlifba birliyinin təmin olunmasıdır.

Yeni əlifbalarda diqraf və ya poliqlaflardan istifadə edilməsi də yanlışdır. Çünki türk dilləri orfoepik fərqliliklərə malik olmayan, yazıldığı kimi tələffüz edilən dillərdir. Buna görə də öz dilində diqraf və ya poliqlaflar olmayan şəxslər həmin sözü oxuyanda diqraf və ya poliqlafi əmələ gətirən hər bir yazı işarəsini öz dilindəki səs qarşılığı ilə tələffüz edəcəkdir və nəticədə həmin sözü başa düşməyəcəkdir. Bu səbəbdən latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçən türk xalqlarını diqraf və ya poliqlaflardan istifadə etməsi məqsədəuyğun deyil.

Deyilənlər əsasında belə bir ilkin nəticəyə gələ bilərik ki, azsaylı emfatik səslərə görə dilə yeni hərflər əlavə edilməməli; diftonq və monoftonq səslər və həflər yaradılmamalı; türk dillərində mövcud olan spesifik danışq səslərinin həflər qarşılığı digər türk dillərinə uyğun şəkildə seçilməli; əlifba sistemində diqraf və monoqlaflardan istifadə edilməməlidir. Türk dilləri üçün fonetik səviyyəli “AK JOL” məhz budur.

Türk dillərində terminoloji birliyin təmin olunması və ya terminoloji “AK JOL”.

Hər bir termin yeni bir əşya, varlıq və ya hadisənin adı kimi dilə daxil olur. Bəzi hallarda termin əcnəbi dilə məxsus söz, bəzi hallarda isə dilin daxili imkanları hesabına yaranmış söz olur. Bunlardan hansının dil üçün daha faydalı olduğunu demək o qədər də asan deyil.

Türk dillərinə yeni daxil olan beynəlxalq terminlərin unifikasiyası və ya türk dilləri bazasında yeni terminlərin yaradılması eyni bir problemin iki müxtəlif həlli yoludur. Əgər əcnəbi dilə məxsus sözlə ifadə edilən termin beynəlxalq statusa malikdirsə, yəni bu termin bütün və ya əksər dünya dillərində işlənirsə, onun olduğu kimi saxlanması və ya unifikasiya edilməklə dilə qəbul edilməsi daha məqsədəuyğundur. Ona görə ki, beynəlxalq terminlər millətlərarası fikir mübadiləsi prosesini kifayət qədər asanlaşdırır və eyni zamanda milli dilin dünya dillərinə inteqrasiyasını, beynəlxalq miqyasda inkişafını təmin edir. Beynəlxalq terminlərin türk dillərində də olduğu kimi saxlanması daha yaxşı olar. Bir fakt kimi bunu qeyd edək ki, *kompyuter* və *koqnitiv* sözləri beynəlxalq terminlərdir. Onlar əksər dünya dillərində, o cümlədən də, türk dillərində unifikasiya edilməklə aktiv şəkildə işlənməkdədir. Amma Türkiyə türkcəsində bu terminlərin əvəzinə *bilgisayar* və *bilişsel* sözləri işlənir. Hər iki söz sırf türk mənşəli sözdür. Buna baxmayaraq qeyd edilən bu fakt müsbət hal deyil və türk dillərində termin birliyini pozur.

Əgər əcnəbi dilə məxsus olan sözlə ifadə edilmiş termin beynəlxalq statusa malik deyilsə, sadəcə bir və ya bir neçə dildə işlənirsə, onu yerli dilə qəbul etmək olmaz. Milli dilin daxili imkanları hesabına onun qəbulunun yaradılması daha məqsədəuyğundur. Bu zaman türk dillərində termin birliyini təmin etmək məqsədi ilə bütün türk dilləri üçün eyni bir sözün seçilməsi və məhz həmin sözdən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Əgər hər bir türk respublikası bu terminin qarşılığı kimi sırf öz dilinə məxsus olan bir sözdən istifadə etsə, bu davranış türk dillərində termin birliyini tamamilə pozar. Təssüf ki, son illərdə belə hallara tez-tez rast gəlinir.

Artıq qeyd etdiyiniz kimi, hər bir terminin yerli dildə qarşılığının yaradılmasını “milli namus” və ya “milli qeyrət” məsələsi səviyyəsinə qaldıran, ən yaxın türk dillərindən alınmış sözlərə qarşı da üsyan edən “vətənsəvərlər” var. Onların əsas məqsədi sosial şəbəkələrdə “layk” qazanmaq, televiziya proqramlarında və ya tribunallarda alqış almaqdır. Belə şəxslərin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, həmin sözlərin 95%-i türk mənşəli kök sözlər, qalan 5%-i isə türk dillərinin daxili imkanları hesabına yeni yaradılmış sözlərdir. Belə sözlərə qarşı çıxmaq, öz əcdadına qarşı və eyni zamanda türk birliyinə qarşı çıxmardır.

Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrin prezidentləri Türkünstanda görüşərkən Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev qeyd etmişdir ki, müxtəlif ölkələrdən mütəxəssislər cəlb etməklə Türk Dövlətlərinin vahid terminologiya mərkəzini yaratmaq lazımdır [tengrinews].

Qazaxıstan Respublikası Prezidentinin bu çağırışına cavab olaraq Türk Dövlətlərinin Koqnitiv Dilçilik Mərkəzi rəsmi bəyanat yaymışdır və bu bəyanatda deyilir: “*Həqiqətən də, Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan ölkələrdə termin birliyi olarsa, bu fakt, yaxın gələcəkdə türk dillərində inteqrasiya və yaxınlaşmaya, hətta ortaq ünsiyyət dilinin formalaşmasına da təkan verə bilər*” [dilcilik.az].

Türk dillərinə məxsus sözlərdə birliyin təmin olunması və ya leksik "AK JOL".

Türk dillərində leksik vahidlərdə uyğunluq və eyniyyət səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Bu fakt sadəcə müstəqil türk respublikalarının dillərində deyil, hətta Rusiya Federasiyasının tərkibində olan türk xalqlarının dillərində də müşahidə olunur [Силантьева 2012: 230-233]. Türk dillərinə məxsus leksik vahidlərdə birliyin təmin olunması uzunmüddətli və çoxmərhələli bir prosesdir. Onun əsas yollarından biri bu dillərdə fərqli formaya malik olan sözlərin identifikasiyası və ya uyğunlaşdırılmasıdır.

Türk xalqlarının vahid terminoloji mərkəzi və ya Türk dövlətlərinin koqnitiv dilçilik mərkəzi yaranarsa, bundan sonra türk dillərində yeni yaranan bütün sözlər tamamilə eyni olacaqdır. Ona görə ki, istənilən dilə məxsus sözlər əvvəlcə bu və ya digər sahəyə aid olan termin kimi yaranar. Daha sonra onlardan bəziləri yüksək işləklilik qazanır və ümumişlək sözə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, gündəlik məişətdə işlənən sözlərin də əksər qismi əvvəlcə məişətə aid olan xüsusi termin kimi yaranmışdır. Yaxud da əvvəlcə xüsusi bir sahəyə aid olan əşyanın adını ifadə edən termin kimi yaranmışdır. Daha sonra həmin əşyadan məişətdə tez-tez istifadə olunmuşdur və onun adı da məişət leksikasına çevrilmişdir.

Leksik vahidlərin uyğunlaşdırılması prosesinə onomastik vahidlərlə də başlamaq olar. Məsələn, Azərbaycanın paytaxtı olan Bakı şəhərinin adı müasir türk dilində *Bakü* kimi yazılır və deyilir. Həmin dildə və bütün digər dillərdə bu adın *Bakı* kimi yazılması və deyilməsi daha doğru olar və bütün dillərdə bu sözlə bağlı eyniliyi təmin edir. Azərbaycan Respublikasının adı müasir özbək dilində *Ozarbayjon*, müasir qazax dilində isə *Әзербайжан* kimi yazılır və deyilir. Həmin dillərdə bu adın azərbaycan dilindəki orijinalına daha yaxın formada, yəni *Azərbaycan* və ya *Azerbaycan* kimi yazılması və deyilməsi daha doğru olar. Yəni türk xalqlarına məxsus olan onomastik vahidlərin orijinalda olduğu kimi və ya ona ən yaxın variantda işlənməsi, türk dillərində leksik vahid səviyyəsində birliyin və ya identikliyin təmin olunması yollarından biridir.

Leksik vahidlərin uyğunlaşdırılması prosesinə miqdar saylarında eyniyyəti təmin etməklə də başlamaq olar. Əslində türk dillərində miqdar saylarının adı eyni, identik və ya yaxın formalı sözlərlə ifadə olunur. Amma onlarda tam eyniliyi təmin etmək daha yaxşı olar. Bu gün türk xalqlarının dilində ilin 12 ayının adında, eləcə də, həftənin 7 gününün adında kifayət qədər böyük fərqlər var. Aylar və həftənin günlərinə hər bir türk dilində fərqli bir adların verilməsi türk xalqlarına heç nə qazandırmır. Sadəcə olaraq bu xalqların biri birini başa düşməsinə çətinləşdirir və onları bir birindən uzaqlaşdırır. Əslində bütün türk xalqları ayları və həftənin günlərini xüsusi adlarla yox, sıra nömrəsi ilə də adlandıra bilərlər. Məsələn, *birinci ay*, *beşinci ay*, *on ikinci ay* və s., yaxud da *birinci gün*, *üçüncü gün*, *yeddinci gün* və s. Bununla həmin dillər heç nə itirməyəcək. Amma türk xalqları arasında leksik səviyyədə yaxınlaşma baş verəcək və onlar bir birini daha asan başa düşəcəklər.

Türk dillərində leksik vahidlərdə və ya sözlərdə birliyin təmin olunmasının əsas yollarından biri də müxtəlif türk dillərində mövcud olan eyni mənalı sözlərin paralel şəkildə işləndilməsinin təmin olunmasıdır. Türk dillərinin birindən digərinə keçən sözü yad element kimi qarşılamaq və onu dildən çıxarmağa çalışmaq çox böyük səhvdir. Təəssüflə qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin bəzi “xilaskarları” türk dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərə qarşı çıxırlar. Bu sözlərdən bəzisinin dilə və orfoqrafiya lüğətinə daxil edilməsini qəbul etsələr də, həmin sözlərin digər qismini qətiyyətlə rədd edirlər. Bu davranış leksik vahidlərdə birliyin təmin olunması prosesinə vurulan ən böyük zərbədir. Düzgün davranış isə müxtəlif türk dillərinə məxsus olan eyni mənalı sözlərin paralel şəkildə işlədilməsi və seçim hüququnun adi insanların öz öhdəsinə buraxılmasıdır.

İnsan psixologiyası belədir ki, “bu sözü işlətmə, onun əvəzinə bunu işlət” deyəndə əksər insanlar bu fikrə qarşı çıxır, üsyan edirlər. Bu davranışı öz hüquqlarının pozulması və ya məhdudlaşdırılması kimi qəbul edirlər. Buna görə də ən optimal variant müxtəlif alternativləri təqdim etmək və seçim hüququnu onlara buraxmaqdır. Məsələn, türk dillərində çörək mənasını ifadə edən *çörək, ekmek, nan* kimi sözlərin hamısını, eləcə də, digər sözlərin müxtəlif dillərdəki variantlarını əvvəlcə ümumtürk orfoqrafiya lüğətinə, daha sonra isə hər bir türk xalqının orfoqrafiya lüğətinə daxil etmək və seçim hüququnu adi insanların öhdəsinə buraxmaq daha doğru olar. Bir az əvvəl haqqında bəhs etdiyimiz dil “xilaskarları”, təbii ki, bu davranışa qarşı çıxacaqlar. Dili və milli mənafeyi nə qədər “sevdiklərini” nümayiş etdirmək üçün hər yola əl atacaqlar. Biz isə qəti şəkildə əminik ki, türk dillərinə məxsus leksik vahidlərdə birliyin təmin olunmasının əsas üsulu və yolu, yəni “AK JOL” məhz budur.

***Türk dillərində qrammatik eyniyyətin təmin olunması
və ya qrammatik “AK JOL”.***

Müasir türk dilləri eyni bir kökə bağlı olduğuna görə bu dillərdə bütün səviyyələr üzrə, o cümlədən də, qrammatik səviyyədə birlik və ya eyniyyət tarixən mövcud olmuşdur. Kök dildən, yəni Ulutürkcədən uzaqlaşdıqca hər bir türk dilində öz yerli mühitinə uyğun yeni söz, deyim və ifadələr yaranmışdır. Yaxın qonşularının dili də türk dillərinə müəyyən qədər təsir göstərmiş və onlardakı fərqi bir qədər də artırmışdır. Məsələn uyğur dilinə çin dili təsir göstərmiş, yaxın və orta asiyaadakı türk dilləri isə əvvəlcə ərəb və fars dillərinin, daha sonra isə rus dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu gün bütün türk dilləri təmasda olduğu Avropa dillərinin təsirinə məruz qalır.

Yuxarıda türk dillərinə göstərilən fonetik, leksik və terminoloji təsirlər haqqında qısaca məlumat vermişdik. Bu paragrafda isə türk dillərinin qrammatikasına təsir edən bəzi faktları qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

Müasir qazax dilində bu gün də rus dili modeli əsasında yaranmış xüsusi sifət düzəltmə qəlibindən istifadə edilir. Qazax dilində *-лық, -мі, -тік* elementləri ilə düzələn bu qəliblər rus dilinə məxsus *-ный, -ский* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin semantik qarşılığı deyil, daha çıx formal qarşılığı kimi çıxış edirlər.

Məsələn, qazax dilində hal-hazırda aktiv şəkildə işlənən **күнделік+ті, үйреншік+ті** sözlərinin əsası həmin şəkilçi olmadan da sifətdir. Yəni **күнделік** (*gündəlik / повседневный*), **үйреншік** (*öyrəncəli / привычный*) sözləri adi halda sifət kimi cümlədə təyin funksiyasında çıxış edir. Onlara **-ті** şəkilçisinin artırılması ilə yaranan **күнделікті, үйреншікті** formaları yeni leksik vahidlər deyil. Onlar bu formada da *gündəlik / повседневный, öyrəncəli / привычный* mənalarını ifadə edən sifətlərdir. Yəni bu sözlərə artırılan **-ті** şəkilçisi sifət əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçi deyil. Sadəcə rus dilinə məxsus **-ный** şəkilçili söz qəlibinə uyğun forma düzəltməyə xidmət edən element və ya formantdır. Qazax dilinin belə forma düzəldən qəliblərə ehtiyacı yoxdur. Belə qəliblərin qazax dilində işlədilməsi, sadəcə qazax dilinin deyil, ümumiyyətlə türk dillərinin təbiətinə yad olan bir xüsusiyyətdir.

Cins kateqoriyası türk dillərində qrammatik paradigma kimi mövcud deyil. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilində *müəllim, müəllimə, katib, katibə*, türk dilində *hakim, hakime* kimi qadın və kişi cinsi ifadə edən sözlər cütlüyü mövcuddur. Bu gün də həmin sözlər qeyd edilən dillərdə işlənməkdədir.

Qaqauz dilində cins kateqoriyasının olduğu iddia edilir. Həmin dilin ilkin analizi belə deməyə əsas verir ki, bu dildə də cins kateqoriyasını əmələ gətirən affiks və ya şəkilçilər paradigması yoxdur. Sadəcə qadın cinsini əmələ gətirən bəzi şəkilçilər vardır ki, onlar ya *pionerka, komsomilka, kommunistka* sözlərində olduğu kimi rus dilindən alınmadır, ya da rus dilinin təsiri ilə yaranmış morfem tipləridir. Kişi cinsini və ya orta cinsi əmələ gətirən şəkilçilər paradigması isə, qaqauz dilində ümumiyyətlə mövcud deyil. Bu fakt bir daha sübut edir ki, cins kateqoriyası Qaqauz dilinə yad olan bir cəhətdir. Bu dildə ayrı-ayrı sözlərin varlığı cins kateqoriyasının varlığını iddia etməyə əsas vermir.

Tabeli mürəkkəb cümlə tipi tarixən türk dillərinə olmayan, çox nadir rast gəlinən bir cümlə növüdür. Köhnə mətnlərdə onlara “yox” deyiləcək qədər az rast gəlinir. Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən, başqırd, tatar, altay dillərində tabeli mürəkkəb cümlə növləri XIX-XX əsrdə yaranmağa və sayca artmağa başladı. Bu fakt rus dilinin keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan türk dillərinə təsirinin nəticəsidir.

Çox qəribədir ki, bu gün rus dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin cəmi 18 növü var. Haqqında bəhs edilən türk dillərində isə, tabeli mürəkkəb cümlə növlərinin sayı 20-24 arasında dəyişir. Yəni türk dillərində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə növlərinin sayı rus dilini ötüb keçmişdir.

Rus dilinin təsirinə məruz qalmayan türk dillərində, məsələn müasir türk və uygur dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Həmin dillərdə müxtəlif söz birləşmələri və ya tərkiblər daha çox işlənir. Bu gün rus dilinin təsirinə məruz qalmış əksər türk dillərində, xüsusilə də canlı danışıq dilində, daha çox bu tip cümlələrdən istifadə olunduğu müşahidə edilir: “*Sarı saçlı qız, hansı ki indi içəri girdi, mənim qohumumdur*”. Əslində isə türk dillərində həmin cümlənin bu şəkildə işlənməsi daha düzgündür: “*İndi içəri girən sarı saçlı qız mənim qohumumdur*”.

Türk dillərində qrammatik birliyi, identikliyi və ya eyniyyəti təmin etmənin əsas yolu, yəni qrammatik “Ak Jol” – bu dillərin leksik və morfoloji kateqoriyalarını, sintaktik strukturlarını yad təsir və elementlərdən qorumaq və təmizləməkdir.

Ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilinin yaranması üçün “AK JOL”.

Türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrində bəzən tamamilə eyniyyət, bəzən identiklik, bəzən isə uyğunluq müşahidə olunur. Bu fakt bir çox alim və mütəxəssislər tərəfindən birmənalı şəkildə qeyd edilir [Sagyndykuly 2006: 21-35]. Bu günlərdə türk xalqları arasında ümumünsiyyət dilinin və ya ümumtürk dilinin yaradılması ilə bağlı ciddi işlər görülür. Hətta müxtəlif müəlliflər tərəfindən bütün türk xalqları üçün ümumi olan türk dili yaratmaq cəhdləri də olmuşdur. Hal-hazırda ümumtürk dili və ya türk xalqlarının ümumünsiyyət dili ilə bağlı iki fərqli fikir mövcuddur.

Birinci fikir bundan ibarətdir ki, ümumtürk dili hər bir türk dilindən müəyyən elementlərin alınması yolu ilə yaradılmalıdır. Bu məqsədlə 1992-ci ildə Baxtiyor Karimov və Şoaxmad Mutalov bir dil ailəsinə məxsus dillərin orta statistik göstəricilərinə əsaslanan bir kompüter proqramı işləyib hazırladılar. Bu proqramın köməyi ilə nəzərdən keçirilən dillərdə ən çox işlənən söz, qrammatik forma və sintaktik struktur bazasında süni bir dil yaratdılar. Bu dilin lüğət tərkibi ilkin variantda 16 000 sözdən ibarət idi. Baxtiyor Karimov və Şoaxmad Mutalov yeni yaratdıqları bu dilə “**Yrta Turk Tili**” adını verdilər.

Daha sonra bu metod xeyli təkmilləşdirildi. Ortaq ünsiyyət dilinin müəyyən olunması üçün götürülən baza dillərinin sayı artırıldı. Leksik vahidlərin və qrammatik formaların seçimi prosesi xeyli sadələşdirildi. Yeni üsulda əsas meyar olaraq nəzərdən keçirilən dillərin ümumi sayı və hər bir konkret dildə danışan insanların sayı götürüldü. Bu üsulla V.A.Mireev tərəfində işlənib hazırlanan “**Öztürk Tili**” adlı kitab 2023-cü ildə nəşr olundu [ru.wikipedia.org].

Əslində, ümumtürk dili adı altında süni bir dilin yaradılması çox uzun və yorucu bir prosesdir. Onun da bir zamanlar “ümumdünya dili” elan edilən Esperanto dili kimi qısa müddət sonra bir kənara atılmayacağının da heç bir təminatı yoxdur.

İkinci fikir isə ondan ibarətdir ki, müasir türk dillərindən biri ümumünsiyyət dili funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əslində bu məsələ də kifayət qədər mübahisəlidir. Ona görə ki, hər bir türk xalqı bu mövqedə öz dilini görmək istəyir və buna haqqı da var. Heç bir xalqa “mənim dilim daha mükəmməldir, sənin dilin isə qüsurludur” demək olmaz. Belə bir davranış birmənalı şəkildə mübahisə və münaqişələrə səbəb ola bilər.

Özbək dili mütəxəssislərinin fikrincə *özbək dili* həm Oğuz qrupuna daxil olan Türk, Azərbaycan, Türkmən və Qaqauz dilləri, həm də Qıpçaq qrupuna daxil olan Qazax və Qırğız dilləri arasında orta mövqedədir. Buna görə də türk xalqları arasında ümumünsiyyət dili məhz özbək dili olmalıdır.

Türk və Azərbaycan alimlərinin böyük əksəriyyəti isə bu fikirdədir ki, bütün türk xalqları ümumünsiyyət dili kimi *müasir türk dilindən* istifadə etməlidir. Ən

azından ona görə ki, bu gün bu dildə təxminən 100 milyon insan danışır.

Çoxsaylı digər səbəblər də göstərərək *Azərbaycan, Qazax, Qırğız, Türkmən* dillərinin də belə bir hüququnun olduğunu iddia edənlər var. Təbii ki, bu fikirləri irəli sürən bütün alim və mütəxəssislər tamamilə haqlıdırlar. Çünki bu dillərdən hər biri həm türk xalqları arasında ümumünsiyyət dili, həm də qlobal ümumdünya dili olmağa layiqdir.

Ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilinin yarana bilməsi üçün ilk növbədə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bütün türk dillərinin fonetik, leksik, terminoloji, qrammatik səviyyələr üzrə təmizlənməsi və özünə qayıtması təmin olunmalıdır. Türk dövlətləri arasında bütün sahələr üzrə sərhəd anlayışı ləğv edilməlidir. Vətəndaş və qeydiyyat anlayışı Türk Dövlətləri Təşkilatı səviyyəsinə qədər genişləndirilməlidir. İstənilən türk xalqının nümayəndəsi heç bir məhdudiyyət qoyulmadan Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində istədiyi türk dövlətinin ərazisində yaşamaq, oxumaq, işləmək, seçmək və seçilmək hüququna malik olmalıdır. Belə bir şəraitdə heç bir tənzimləməyə və ya təsirə ehtiyac qalmadan ümumtürk dili və ya ümumünsiyyət dili öz-özünə yaranacaqdır. Ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilinin yaranması üçün “Ak Jol” məhz budur.

Bu tədqiqatda nəzərdən keçirilən problemi müzakirə edib onun şərhini verməyə çalışarkən gəldiyimiz nəticələri belə ümumiləşdirə bilərik:

1. Ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilini yarada bilmək üçün həll edilməsi lazım gələn birinci dərəcəli vacib məsələ əlifba birliyinin təmin olunmasıdır. Əlifba birliyini təmin etmək üçün aktiv işləkliyə malik olmayan səslər müstəqil qrafemlərlə əlifbaya daxil edilməməlidir; diftonq və monoftoqlardan istifadə olunmamalıdır; spesifik səslərin hərflə qarşılığı digər türk dillərindəki qrafemlərlə uyğunlaşdırılmalıdır; diqraf və monoqraflardan istifadə olunmamalıdır.

2. Türk dillərində terminoloji birliyin təmin olunması dillə yeni daxil olan sözlərin eyniliyini və ya identikliyi təmin edəcəkdir və bu yolla ümumtürk və ya ümumünsiyyət dilinin yaranmasına təkan verəcəkdir;

3. Türk dillərinin leksik tərkibinin identifikasiyası türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edəcəkdir və eyni zamanda ümumünsiyyət dilinin yaranmasına təkan verəcəkdir;

4. Türk dillərində tarixən mövcud olan qrammatik eyniliyin qorunması və identikliyin təmin olunması ümumtürk ünsiyyət dilinin yaranması prosesini sürətləndirəcəkdir;

5. Türk Dövlətləri Təşkilatının istənilən ölkəsində hər bir Türk dövlətinin vətəndaşına oxumaq, işləmək, yaşamaq, seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi ümumtürk ünsiyyət dilinin yaranmasını təmin edən ən vacib faktor kimi çıxış edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əsgərov M.B. Türk dünyasında dil siyasəti və latın əlifbası. Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universitetində keçirilən V Beynəlxalq Türk Dünyası araşdırmaları Simpozyumu. 11 – 13 oktyabr. Almatı. 2018, s. 89–95.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Среднетюркский_язык
3. <https://tengrinews.kz/news/tokaev-predlozil-obyedinit-terminologiyu-tyurkskih-yazyikov-599366/>
4. <https://www.dilcilik.az/xeber.php?id=725>
5. Nasırov A. Lotin yozuvi xususiyatlari (o'zbek, qozoq, qoraqalpoq tillari misolida). "Til va adabiyot ta'limi" elektron jurnali, Toshkent 2022 yil. 5, s. 2-9.
6. Sagyndykuly, B. История развития разнородных соответствий в тюркских языках. *Türkoloji*, sy 22, Nisan 2006, ss. 21-35, <https://izlik.org/JA67WX37YG>.
7. Аскеров М.Б. Латинский алфавит как средство интеграции в мировую культуру: опыт Азербайджана по внедрению латинской графики. 23 – 24 may 2019-cu ildə Qazaxıstan Təhsil problemləri Akademiyası tərəfindən təşkil edilmiş "Непрерывное образование в интересах устойчивого развития: новые вызовы" adlı beynəlxalq konfrans. Nursultan 2019 <http://lifelong-education-conf.kz/> Arxivləşdirilib 2020-09-29 at the Wayback Machine
8. Аскеров М.Б., Гасанова Г.С. Латинский алфавит как очередной шаг в сближении тюркских народов и активное средство интеграции их в мировую культуру. Сборник материалов Научно практической конференции "Переход казахского языка на латинскую графику, развитие государственного языка в контексте глобализации" проводимой в рамках реализации программной статьи Президента КР "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания ", Атырау 2018, с. 123–129 (Соавтор: Г. С. Гасанова).
9. Аскеров М.Б., Гасанова Г.С. Латинский алфавит современных тюркских языков. *Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова*. 2018;49(2):31-39.
10. Еркибаева, Г. Г. О целесообразности замены кириллицы в казахском алфавите на латиницу. *Туркология*, № 5, 2017, с. 111-117. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2410760>
11. Силантьева М.В. Культурное и лингвистическое единство тюркских народов России в свете современной политизации религиозных процессов / М.В. Силантьева // Урал - Алтай: через века в будущее. Материалы V Всероссийской тюркологической конференции, посвященной 80-летию Института истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН (21-22 июня 2012). - Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2012. - С. 230- 233.
12. Указ Президента Республики Казахстан «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» от 26 октября 2017/ Казахстанская правда. 26 октября 2017 года.

PATHWAYS TO THE FORMATION OF A COMMON TURKIC COMMUNICATION LANGUAGE: “AK JOL”

SUMMARY

In the geography of Turkestan, particularly in Kazakhstan and Kyrgyzstan, the term “Ak Jol” literally means the “main road,” the “path of life,” or a “road leading to prosperity and happiness.” In the context of a common communication language for Turkic peoples, however, “Ak Jol” symbolizes the path of fraternity that can guide Turkic peoples and their languages toward greater unity. The roadmap for strengthening linguistic convergence and integration among Turkic languages—referred to here as “Ak Jol”—is already becoming discernible.

The first stage of this roadmap is alphabetic unity. Although notable progress has been achieved, some Turkic states have not yet completed the transition to a Latin-based alphabet. Moreover, significant differences remain among the Latin-based alphabets currently in use, particularly regarding letter forms and phonetic correspondences.

The second stage is terminological unity, involving the creation of shared terminology across Turkic languages and its integration into their linguistic systems. Although various initiatives have been undertaken in this field, it is still too early to speak of concrete and lasting results.

The third stage concerns general lexical convergence, namely the alignment of linguistic units in both form and meaning. Subsequent stages include the harmonization of morphological norms and syntactic structures, ultimately leading to the emergence of a common communication language or a unified Turkic language. While substantial efforts have recently been devoted to these areas, it remains premature to assess their long-term outcomes.

It is unrealistic to expect these stages to be achieved rapidly or simultaneously through natural linguistic development alone. Nevertheless, planned and systematic intervention can facilitate not only the formation of a common Turkic communication language but also, theoretically, the development and widespread adoption of a global language. The realization of either objective would require approximately 30–50 years, substantial financial resources, and, most importantly, the collective determination and sustained commitment of the communities involved.

Keywords: *alphabet, terminology, lexical unit, grammatical identity, common Turkic language.*

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА ОБЩЕНИЯ: «AK JOL»

АННОТАЦИЯ

В географии Туркестана, особенно в Казахстане и Кыргызстане, термин «Ak Jol» буквально означает «главная дорога», «жизненный путь» или «дорога, ведущая к благополучию и счастью». В контексте формирования общего языка общения тюркских народов понятие «Ak Jol» символизирует путь братства, способный привести тюркские народы и их языки к большему единству. Дорожная карта укрепления языкового сближения и интеграции тюркских языков, условно обозначенная как «Ak Jol», уже начинает приобретать реальные очертания.

Первым этапом этого пути является единство алфавита. Несмотря на достигнутый значительный прогресс, некоторые тюркские государства ещё не завершили переход на латинскую графику. Кроме того, между существующими вариантами латинских алфавитов сохраняются существенные различия, прежде всего в написании отдельных букв и передаче фонетических соответствий.

Вторым этапом выступает терминологическое единство, предполагающее создание общей терминологической системы для тюркских языков и её интеграцию в их языковую практику. Хотя в данном направлении уже реализован ряд инициатив, говорить о конкретных и устойчивых результатах пока преждевременно.

Третий этап связан с общеязыковым лексическим сближением, то есть с унификацией языковых единиц как по форме, так и по значению. Последующие этапы предусматривают гармонизацию морфологических норм и синтаксических структур, что в конечном итоге должно привести к формированию общего языка общения, или единого тюркского языка. Несмотря на активную работу, проводимую в последние годы, оценивать её долгосрочные результаты пока ещё рано.

Представляется маловероятным, что перечисленные этапы могут быть реализованы быстро или одновременно исключительно в результате естественного развития языков. Вместе с тем целенаправленная и систематическая языковая политика способна существенно ускорить процесс формирования общего тюркского языка общения и, в теоретическом плане, даже создать условия для возникновения и широкого распространения глобального языка. Реализация любой из этих задач потребует примерно 30–50 лет, значительных финансовых ресурсов и, прежде всего, коллективной воли и последовательной приверженности народов, участвующих в этом процессе.

Ключевые слова: алфавит; терминология; лексическая единица; грамматическое единство; общетюркский язык.